

KAROLINUM

**HISTORIK
V POHYBU
JAN KŘEN**

Historik v pohybu

Jan Křen

Sestavili a úvodem opatřili Jiří Pešek a Jiří Vykoukal
K vydání připravili Francis Raška a Tomáš Renner

Recenzovali: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.
PhDr. Pavel Seiffter

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

Redakce Richard Straberger

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání v tomto souboru

© Univerzita Karlova, 2013

Text © Jan Křen, 2013

Preface © Jiří Pešek, Jiří Vykoukal, 2013

Editors © Francis Raška, Tomáš Renner, 2013

Kniha vyšla s příspěvím výzkumného záměru MSM 0021620841,
Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika.

ISBN 978-80-246-2100-5

ISBN 978-80-246-2695-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

7	Úvod: klasik v pohybu
11	I. HISTORICKÉ PROMĚNY ČEŠSTVÍ
13	Historické proměny češství
69	Diskuse o střední Evropě – historicky nahlížená
81	Palackého představy o střední Evropě (1848–1849)
99	Střední Evropa nahlížená z Čech
108	Nacionalismus, či patriotismus?
116	Česká a německá historická paměť – včerejšek a dnešek
129	Česká otázka v německé a rakouské politice do roku 1918
150	Alternativy nacionalismu (česká „pozitivní“ politika a její obdoby ve střední a východní Evropě)
185	Češi a Němci na přelomu století. Pokus o historickou bilanci
230	Beneš – problém politického vůdcovství (1939–1940)
250	Hodža – slovenská otázka v zahraničním odboji
271	Rok 1945 – mezník, a jaký?
285	II. BÍLÁ MÍSTA V NAŠICH DĚJINÁCH
287	Bílá místa v našich dějinách?
341	Bílých míst je stále dost, ale jsou jiná než před deseti lety
345	Interpretace národních, středoevropských a evropských dějin
372	O historických pojmech, zvládnání minulosti a evropských dějinách. Tři diskusní poznámky
387	Prezidenti a historici
392	Odsun, vyhnání, či etnická čistka? Na příkladu jedné knihy
402	Česko-německá mezivládní komise – bilance a výhledy
409	Bibliografie otištěných textů
411	Autorovo post scriptum
413	O autorovi
417	Jmenný rejstřík

Jan Křen je uznávaný osmdesátiletý klasik našeho oboru. Je to však klasik neustále velmi pohyblivý: nedávno při setkání několika přátel s prof. Křenem u skleničky a nad problémy dějepisectví dala se jedna z dam do fotografování. Fotografuje dobře, atmosféra byla výtečná, diskuse živá a světlo ucházející – nebylo tedy nutno rušit přítomné bleskem. Ukázalo se poté ovšem, že snímky většiny společnosti jsou nejen hezké a zajímavé, ale dokonce i ostré – jen snímky Jana Křena byly většinou (přinejmenším částečně) rozmazané: je neustále v pohybu. A jestliže chvilku klidně posedí, alespoň přitom živě gestikuluje.

Ten pohyb je ale podstatou celé jeho osobnosti: Velká část starších pánů píše, ale už nečte: „... aby si nezkazili styl,“ říkával k tomu s ironií pro něj typickou Jan Havránek. Křen čte. Čte neskutečně mnoho a v řadě jazyků, čte odporně rychle a nepříjemně přesně si z přečteného pamatuje to podstatné. Od českých a československých dějin 30. a 40. let, jimiž se obíral v době své kritické reformněsocialistické mladosti, přešel coby čerpař u Vodních zdrojů a disidentský historik k česko-německé problematice 19. a 20. století, aby v době polistopadové rozšířil svůj obzor nejprve na střední a východní Evropu a po přelomu tisíciletí na celý svět.

Ohromná věcná kompetence pojí se u něj se zájmem o proměny metod dějepisné práce a samozřejmě i s kritickou reflexí dnešního dění. Studenti IMS, kteří mají sledování aktuální evropské a světové politiky za povinnost, mohli by závidět. Měli by závidět! – a zkusit to po něm. Protože jen v kritickém dialogu dneška (v nespokojenosti s tím či oním politickým řešením aktuálních problémů, v nadějích na nutné změny) s minulostí vzniká dějepisné dílo, které není suché a zaprášené, ale které rezonuje se čtenářem své doby.

Svět se dnes prý „zglobalizoval“, což ovšem historikovi zní jako výraz opovržení nad globalizačními výkony minulých staletí i nad literaturou, která tyto ne-regionální procesy po léta zkoumá. Jan Křen právě tímto směrem, k porozumění provázanosti dějin velkých regionů a procesů, týkajících se celých světadílů, aktuálně orientuje svoji výzkumnou a literární práci. Projezdil za desetiletí Evropu (nejraději za volantem), navštívil tu a tam i okolní geografická humna, promyslel nové, jak jarní tráva bující metodologie (jeho vztah k desítkám módních „turns“ je však příslovečně ironický) a z literatury vstřebal a do paměti uložil dostupné znalosti o vývoji snad celé naší planety. Teď je, s energií sobě vlastní, přetavuje v text. Nepíše ovšem zašifrované „pozdní dílo“ pro hrstku vědeckých luštitelů. Píše čtivě: Plavně klouže od Číny po Zanzibar, od Ruska po Španělsko a hledá souvislosti napříč staletími, ukazuje návaznosti, vysvětluje kontexty. Píše svou novou knihu pro odborné publikum, ale – jak ho známe – myslí přitom hlavně

8 na studenty, kteří takové nefaktografické, ale o fakta spolehlivě opřené velké koncepční výhledy směrem k historii potřebují. Jak by měli strukturovat a koncipovat svoji budoucnost, když ani směrem do minula by neviděli než chaos a faktograficky temnou houšť?

Ta Křenova pohyblivost, vycházející od energické gestikulace a jdoucí přes ochotu a schopnost rychle a kriticky se vypořádat s jakýmkoliv novým, zajímavým dílem a konceptem našeho oboru, je stejně velkým vkladem do pokladu českého dějepiscetví jako jeho v archivech vybádané faktografické studie mladších let. Je symptomatické, že (samozřejmě v široké obci přátel a žáků) patřil k jeho duchovně nejbližším přátelům Hans Lemberg, z německých historiků osobnost se snad největším nadhledem nad široce rozloženými tématy (nejen) celé střední a východní Evropy, ale také nad staletími i nad tematickými vrstvami dějinné reality. Byli si blízcí právě tou pohyblivostí ducha a schopností překračovat kliše a ustálené standardy. Rozuměli si díky ochotě klást otázky nově a nebát se jít za horizont svých vlastních starších studií. Nesetrvávat. Nesouhlasit a hledat.

Výbor dějepisných studií Jana Křena se pokouší zachytit tyto charakteristiky jeho díla v perspektivě jdoucí od 60. let do současnosti. Nejde nám o nějaké dokumentování historikova vývoje. Z historického kontextu vzniku jednotlivých studií ovšem nelze vystoupit. Nesou ho v sobě zakódovaný v pojmovém aparátu, v dobově obvyklých formulacích, v pro tu kterou dobu typickém způsobu argumentace. Vybírali jsme Křenovy studie s ohledem na jejich přetrvávající závažnost a aktuální inspirativnost, ale také s cílem ukázat autora právě jako ducha již v jeho mladých letech pohyblivého, inspirujícího, hledajícího dosud neobvyklé cesty výkladu dějin. Proto jsme kupříkladu zařadili dvě jeho studie z 60. let (Beneš - problém politického vůdcovství z roku 1968 a Hodža - slovenská otázka v zahraničním odboji z téhož roku), v nichž se tehdejší čtyřicátník odvážně stavěl - tematizací problematiky i způsobem jejího dějepisického uchopení - proti státostranicky, tj. autory typu Václava Krále ustavenému a petrifikovanému kánonu negativního pojmání „buržoazního“ exilu a odboje. Srovnání s Křenovými studiemi z doby disentu ukáže, jak podstatně se právě po roce 1968 změnil celý diskurz autorova pojetí dějin.

Jde nám tedy o postižení oné pohyblivosti ducha, oné nespokojenosti a podnětnosti, pro kterou mají studenti Jana Křena v úctě a velké oblibě a která přitahuje i nás, mladší starce, abychom se s ním radili a - nejlépe u skleničky - usedali k diskusi o dějinách, o tom velkém tématu pohybu lidského rodu, jeho vášních, nemravnostech i duchovních výkonech v průběhu historického času. Doufáme, že tak s ním budeme moci činit ještě po léta - k radosti i prospěchu nás všech a snad i ku potěše našeho neklidného, stále v pohybu jsoucího osmdesátníka.

Není vždy jednoduché pochopit a v celku vyložit dílo historikovo, vznikající a vyvíjející se v prostoru několika dekád, a ještě méně to je jednoduché v případě

historika žijícího, jenž si svá zadání bez ohledu na věk formuluje v budoucím čase. Jan Křen je takovým historikem dlouhodobě a trvale a není jím jen tak a marně.

Jeho „long durée“ má svou dynamiku, ale není překotné, je pružné, ale ne konjunkturní, je promyšlené a přes občasné erupce nespokojené netrpělivosti tolerantní a chápající. Při tom všem nepostrádá příjemnou profesorskou staromódnost, jež je z velké části dána jak samozřejmostí, s níž vytváří své velké historické obrazy, tak i vypravěčským nadáním.

Historické i historiografické „kruhy“ Jana Křena jsou do značné míry typické pro generaci ošklivě pochroumanou prožitkem druhé světové války a kvapnou snahou najít recept na takovou budoucnost, v níž by se již něco takového neopakovalo. Každý se k této budoucnosti snažil dostat svým způsobem – Jan Křen si na svém rozcestí vybral nejprve cestu nalevo a jako mnoho jiných postupně přicházel na to, jaká je povaha této cesty, a začal z ní scházet...

Když v roce 1965 psal Křen svou první studii o Edvardu Benešovi, měl tehdy již symbolicky, ale rázně symbolicky nakročeno jiným směrem. V tvrzení, že revoluce roku 1945 „nespadá výlučně do badatelského záběru dějin KSČ“, je obsaženo poznání, že historie, a to ani historie odvíjející se ve stínu válečné katastrofy (a z jejího stínu), nemůže být výlučnou doménou jednoho výkladu. Dějiny jsou přístupné všem, lze se v nich svobodně rozhodnout a lze se také svobodně rozhodnout pro takové či onaké dějiny.

Od poloviny 60. let 20. století se v Křenově historickém myšlení prosazuje několik výrazných konstant. Již jeho badatelské výboje při výzkumu dějin exilu a odboje za druhé světové války poukazovaly na míru a rozsah omezení, jež na českou, resp. československou politiku nakládaly dobové mocenské reálie. Ve spojení s postupným vyprošťováním historické práce z ideologické doktríny vznikalo vidění českých dějin v přesazích, bez jejichž respektování by měly tendenci uvíznout v „pastích národního labyrintu“.

Tyto přesahy zastupovalo jednak téma česko-německého soužití, označovaného dnes již klasickým příměrem „konfliktního společenství“, jednak téma prostoru sdíleného Čechy a Němci, jež z nedostatku jiného, lepšího pojmu označujeme jako střední Evropu (pojem „Českoněmeckorakousko“ je příliš úzký, zatímco pojem středovýchodní Evropa zavádí již trochu někam jinam).

Česko-německý poměr vystupuje v Křenově podání v českých dějinách jako masiv vzájemného sdílení i vylučování, jenž ve svém originálním vydání sice skončil pro Čechy i Němce v letech 1938–1945, nicméně svou reálnou setrvačností a vlivem po roce 1945, stejně jako zpětným historicko-interpretacním potenciálem pro období před rokem 1945 zůstal v českých dějinách a současnosti nadále přítomen.

Je-li národní bludiště pastí, pak ovšem pouhé přesunutí akcentu z české perspektivy na úroveň česko-německého poměru nemuselo zdaleka znamenat zisk spolehlivého návodu na to, jak z bludiště ven. Nenáviděný „jiný“ se lehce stane argumentem posilujícím sebestřednost, stejně jako snaha vymýtit ji i tam, kde není, může vyústit ve stejně sebestředné flagelantství, jež je zčásti plodem historických otřesů a nejistot, zčásti metodologickou chybou.

Když v jedné ze svých statí z konce 90. let rozbíjel Křen zdánlivou sémantickou jednoznačnost (běžně vnímanou jako negativní) pojmu nacionalismus odkazem na historicitu jeho sémantického zařazení a ukazoval zhruba v téže době v jiné stati, že národ a národní cítění mohou být výsledkem nejen kolektivního narcisismu, ale také třeba rozčarování z konce velkých historických příběhů, mohl tak činit, jsa vybaven instrumentáři, jehož pomocí zobrazoval českou problematiku ve specifické historicko-prostorové perspektivě.

Ta spočívala ve zkoumání teritoriálního kontextu české otázky, jež, vhozena do vod moderních dějin, vyvolává vlny narážející na různě vzdálená a různě členitá pobřeží, od nichž se odráží a vrací zpět se zprávou o tom, jaké budou blízké i vzdálené prostorově-historické parametry její existence. Povahu a důsledky takového rámce pro české dějiny se Jan Křen pokusil vyložit ve svém objemném spise o „dvou stoletích“, během nichž se stabilizovalo určité uspořádání historického prostoru střední Evropy.

Ve spojení se stálým důrazem na roli Německa nepřekvapí, že německy hovořící (německá a rakouská) partie tohoto prostoru svým významem v případě českých dějin převrší v jeho práci i komponentu slovenskou, kdysi uherskou, a poté na několik málo (sedm) desítek let i československou.

Jakkoliv není Křen prvoplánově badatelem dějin zemí mimo střední Evropu, tyto dějiny ctí a snaží se vnímat je a uplatňovat jejich perspektivu jako něco, co musí být, aby obraz dějin českých zemí byl plný a plastický. Podobně i vědomí dlouhé časové perspektivy nenechá jej soustředit se jen na české dějiny doby poválečné či na české dějiny jako součást československé státnosti ve 20. století. Exkurze do starších údobí, která nejsou primárním objektem jeho výzkumu, opět naznačují potřebu uplatnění „širokouhlého“ záběru, jehož prostřednictvím spatříme problémy českých dějin jako součásti masivnějších proudů a (dis)kontinuit ať již pokračujících, nebo zaniklých.

V tomto duchu, ve srovnávací optice nejprve středoevropské, protažené na úroveň evropskou i mimoevropskou, mohl také Křen napsat drobnou knihu o češtví (samo o sobě je pojmem vyvolávajícím dnes u leckoho pobavený či shovívavý úsměv a podiv) jako o svěbytné a pozitivní hodnotě.

Jan Křen není historikem prvoplánově teoretizujícím, ale hledajícím uplatnění obecných konceptů v badatelské praxi otázkou, „jak to lze využít“. Jeho práce pak mohou oscilovat kolem určitého souboru osových témat, ta však nejsou interpretačně monotónní. Je tomu tak proto, že jejich autor neměl potřebu usadit se v ustálených schématech, jež jsou pohodlná, protože jistá. Brání mu v tom i jeho polemická povaha. Klasik praví, že „struktury nelze vyprávět“, nicméně Jan Křen se o to tvrdošjně pokouší.

Je historikem náruživě debatujícím, jenž k tomu potřebuje jak posluchače, tak prostor a čas. Posluchače má mezi svými kolegy a stále i mezi studenty. A prostor a čas? Z těch si udělal v posledních letech své nové (v pořadí již několikáté) velké téma.

I. HISTORICKÉ PROMĚNY ČEŠSTVÍ

ÚVOD

Postoj veřejnosti vůči dějinám se dnes jakoby rozdvojil. Část, bohužel především mladá část, má k historii, včetně vlastních národních dějin, lhotejný a apatický vztah, nezná je, nechce je znát a projevuje vůči nim alergii. Na druhé straně pozoruhodně roste zájem o dějiny, který byl cítit už dlouho před výročími r. 1988 a nejnovějšími převraty v jejich hodnocení. Obojí, onen nezájem i onen zájem, má v mnohém společnou příčinu: je především obrannou reakcí na krizi dějin a dějepisectví. Tato krize je obecná, existuje na Západě i na Východě a má složité kořeny v bezprecedentních problémech současné civilizace. Jsou ovšem i subjektivní příčiny, které tkví v historii samé, v nových badatelských trendech a jejich sdělnosti – stará narativní historie takové obtíže neměla. Na Východě je tato krize hlubší o dramatické problémy, způsobené dlouhodobým zneužíváním a falšováním dějin, jejichž oficiální interpretace ztratily věrohodnost a poznávací funkci vůbec. U nás má tato krize o jednu vrstvu víc: koncentrátem historických „deformací“ stagnační éry byl nihilismus vůči celé národní minulosti, na níž celé jako by ulpělo ódium „ohavné rebelie“, samozřejmě že ne té z r. 1618, ale té o třistapadesát let mladší. Toto snižování národních dějin, jež nebylo vykoupeno ani veletochi ve vztahu k 28. říjnu, veřejnost nepřestává cítit jako národní ponížení.

Rostoucí zájem o dějiny a výslovné odmítání toho, jak se s nimi oficiálně zachází, nasvědčuje tomu, že přinejmenším značná část veřejnosti se nesmířila s tím, jak se jí diktují tradice, jež má ctít, a historické tematiky, o něž se má zajímat – dobře ví, že se tak děje z krátkodechých politických konjunktur, a nikoli podle vědeckých hledisek. Úplné zestátnění historické vědy umožňuje monopolizaci výkladu minulosti, v němž se připouští jen to, co vyhovuje propagandistickým kampaním, vymyšleným anonymními ideologickými byrokraty, zatímco jiné hlasy, názory a témata se nemohou uplatnit vůbec, nebo jen kradmo, poloskrytě a oklikami. Výsledek je, že z historie netrpí jen to, co je postihováno oficiální nepřízní, tj. šlechta, liberální demokracie či značné části dějin náboženských, aby se uvedly jen příklady nejkřiklavější, ale dokonce i to, co se jakoby hřeje na výsluní oficiální přízně, tedy staleté dramatické dějiny dělnického hnutí a českého socialismu anebo pohnutá historie našeho protifašistického odboje. Hektický a často nekritický zájem o tabuizovaná témata a apriorní nechuť k tematikám oficiálně preferovaným, i kdyby byly sebezávažnější, jsou dvojitým trestem za hříchy, které se na dějinách páchají.

Hlavním posláním oficiálně pojatých dějin není hlubší poznání minulosti a podněcování historického myšlení, nýbrž „ideologický boj“, potvrzování a oslavování stávající moci a jejích momentálních držitelů, jejichž výměny mají vzápětí za následek nestydaté výměny historických výkladů. Neustálé „přehodnocování“ dějin, za posledních padesát let už pateré či šesteré, rozkolísalo historické povědomí a těžce poškodilo autoritu historické vědy, u nás kdysi tak vážené. Proto také vlna kritik na výuku dějepisu ve školách, na líčení dějin v masových sdělovacích prostředcích, na adresu historie vůbec a také ovšem historiků. Těm se tyto výtky často nezdaří spravedlivé a poukazují na to, že se dokonce i v dobách stagnace mohou vykázat nemalými badatelskými úspěchy. V tom je velký kus pravdy, třebaže se týká hlavně starších dějin, a tu a tam nejen jich. Co ale naplat: značná část těchto úspěchů je obsažena v sotva dostupných odborných publikacích (někdy dokonce jen v interních tiscích, aby věda „nemátla“ veřejnost), pronikavé a rozhodně nekonformní objevy se často musí halit do konformní ortodoxní frazeologie, která čtenáře odrazuje, mnohé snahy o prosazení vědeckých názorů zůstávají skryty v zákulisí a chybí jim završení, totiž otevřená polemika s falzifikací a adresná kritika (a sebekritika) jejich původců. A vezme-li se v úvahu, s kolika zlořády ve vědeckém životě se historikové při tom smířují, jak málo dělají pro to, aby se distancovali od bezstarostných konjunkturalistů ve svých řadách, ke kolika úlitbám mocným jsou svolni, nelze se divit, že na nich a jejich vědě ulpívá ódium posluhy moci, že historická věda ztratila tolik na prestiži, že z dějepisu se na školách stal neoblíbený a opovrhovaný předmět a že reputace historiků vůbec upadla. Nemá-li veřejnost často dost dobrou představu, jak těžko se žije a pracuje i historikům, zvláště těm, kteří neztratili svědomí a profesionální etiku, ujdou-li jí najednou cenné a hodnotné práce a mohou-li naopak komerční úspěchy slavit knížky bystře vplouvající do nově povolených proudů (aniž čtenář tuší, že jejich autoři ještě nedávno psali a hlásali pravý opak), má na tom svůj podíl i klima a režim, jaké panují v historické obci.

Přičte-li se k tomu, že ani produkce neoficiální není prosta různých konjunkturálních evolucionů (i když zisk ani sláva z toho nekyne) a jaká je izolace od historické vědy zahraniční, není divu, že na historické roli je stav, jaký je: dějinné bezvědomí, neznalost a nechť na jedné straně a horečný zájem na straně druhé, zneužívaný často zase k povrchním senzacím nového „přehodnocování“, novým kliše a komercionalizaci – to jsou spojitě nádoby kalu, který znečišťuje naše intelektuální dění, stejně jako zplodiny chybně, bezhlavě a bezohledně budovaného průmyslu otravují naše životní prostředí.

Oba případy jsou ostatně pozoruhodně podobné. V životním prostředí i v dějinách jsou u nás ovšem také místa neporušená, anebo porušená jen málo, ale škála defektů je bohužel až příliš velká: sahá-li v ekologii od místních znečištění až ke škodám velkého, ba víc než celostátního dosahu, v dějinách také nejde jen o jednotlivá zkreslená fakta a zfalšované či zamlčené události, ale i o deformace celého historického procesu, anebo alespoň jeho velkých částí. Má-li na ekologických škodách lví podíl nedávno budovaný a preferovaný průmysl, v historiografii jsou největší problémy též v dějinách nových a nej-

novějších, také teprve nedávno budovaných a všemožně preferovaných. Něco z toho, čemu se v dějinách dost povrchně říká bílá místa a co jsou často děje nečisté a černé, je i v ekologii: tam také zdání nezřídka klame a leccaké bílé páry z komínů chemiček mohou být nebezpečnější než černý kouř starých uhelných kotelen. A nejinak je tomu i s nápravou: z kompetentních míst je k ní ochoty pramálo, a děje-li se něco, děje se to převážně pod tlakem okolností a nespokojenosti lidí; navíc se povětšinou odstraňují jen následky a nejkřiklavější závady, opravuje se v jednotlivostech, spíš kosmeticky a na kořen věcí a na změny zásadní se jde jen málokdy. Ale návrhů a receptů je v ekologii stejně jako v historii nemálo, odborně fundovaných i diletantských, drobných i dílčích, stejně jako velkých a komplexních. A to, co platí v ekologii, že by se totiž mělo dělat obojí, platí též pro historii. Seznam zkreslených, zamlčovaných a tabuizovaných témat, tzv. bílých míst, míst, kde ovšem nejsou jen lvi, ale i hyeny, byl by dlouhou a smutnou litaní, která by ovšem měla být sestavena a hlavně přednesena a veřejně projednána – stejně by to mělo být v ekologii. A jako tam je zřejmé, že rozhodující jsou zásahy velké a komplexní, nemůže ani neodoborníkovi ujít, že i v historii se muselo množství závad ve výzkumu a v interpretaci jednotlivých dějů, osob a událostí dotknout i celku dějin a že i tady je nutné kritické přezkoumání – a možná že tady dvojnásobně, protože zde především lze sestavit celkovou bilanci a vypracovat projekt či badatelskou strategii, jež usnadní orientaci v jednotlivých problémech.

Ale ještě jednu dobu mezi ekologií a historií nutno zaznamenat, totiž že je to především problém český – Slovensko zatím ekologicky tolik poškozeno není a v slovenské historiografii se také nenapáchalo tolik škod – a že neplodnost, pokud jde o slovenské dějiny jako celek, jim také nelze vytknout. Ale u Čechů a v českých dějinách, v to počítaje i jejich celkové podání, předvádějí se deficity naší historické vědy zvláště nápadně! K velkým výročím r. 1988 vyšlo v zahraničí několik jejich přehledů či syntéz (Macek ve Francii, Hoensch a Prinz v SRN), ale u nás nic: nadějný pokus o velké akademické dějiny Československa stojí už roky v půlce, o nezáživném traktátu učebnice dějin KSČ ani nemluvě – i nahoře vědí, že se hodí jen do sběru.

Potřebu vyplnit tuto mezeru pociťuje veřejnost velmi naléhavě, ale vyhovět jí není pro státní vědu snadné. Stále existuje příliš mnoho ideologických tabu, atmosféra vědeckého života je nesvobodná a velká historická témata patří k těm nejriskantnějším – a k rizikům se státní historikové, žijící tak dlouho pod nesčetnými tlaky a „poučení“ osudy svých vyřazených kolegů, odhodlávají jen nesnadno. Větší volnost v tomto ohledu (i když méně možností) mají „struktury“ neoficiální a nezávislé. Už před lety se některé problémy tohoto druhu diskutovaly u prof. Patočky, jiné v kroužcích katolických a také od nezávislých historiků vyšla z iniciativy J. Mezníka výzva k diskusi o pojetí českých dějin,¹ která vyvolala poměrně značnou pozornost i v kruzích mimohistorických, a stala

¹ K pojetí českých dějin I–II, Brno 1986–1987, s příspěvky J. Mezníka, M. Otáhalo, B. Loewensteina, R. Malého aj. Do této řady patří též z technických důvodů tato odděleně vydaná studie *Historické proměny češství* (Praha 1987), přetištěná česky v zahraničním *Svědectví a Proměnách* a v německém překladu ve sborníku *Mitteleuropa – Traum oder Trauma?*, Bremen 1988.

16 se dokonce předmětem po letech prvé veřejné nezávislé diskuse, konané v únoru 1988 v pražském hotelu Tichý. Ale ani účast předních nezávislých intelektuálů, literátů a historiků nepřinesla až na výjimky příliš mnoho; doufejme, že to byl spíš důsledek nezvyklé situace a nezkušenosti organizátorů nežli další příznak toho, v jaké krizi naše historické povědomí je.

Tato kritika je ovšem i sebekritikou. Ani vlastní autorův příspěvek nebyl – nahlíženo s odstupem – dost uspokojivý (to, že vznikl v době jeho vážné nemoci, je jen částečnou omluvou). Mnohé historické éry a zjevy zde přišly příliš zkrátka, což se týká především počátků dějin, některých fází středověku, doby pobělohorského baroka a náboženských, hlavně katolických proudů vůbec. Obdobnou hlubší přípravu vyžadovaly i dějiny nejnovější, v nichž exploze nových objevů (či odhalení) a interpretací, jež bouří i v našem susedství, prohlubuje též náhled do naší problematiky, se kterou si naše státní věda zatím příliš neví rady. Ani historikové – nezávislé v to počítaje – nejsou dost připraveni na řešení četných otázek, jež se v současném spádu událostí kupí a volají po zpracování, nebo aspoň po otevření, nebudou-li otevřeny knihovny a archivy s potřebnými prameny. Konjunktura tzv. nových pohledů z poslední doby na tom mnoho nezměnila, vskutku nových objevů je v ní pořádku a vědecky její výsledky příliš oslnivé nejsou: nejčastěji jde o návrat k tomu, co je dávno známo, nebo spíš – v tom je zdroj řady dnešních čtenářských úspěchů – neznámo, protože to bylo zapomenuto.

Oživení kolem historie a v ní, k němuž přispěla i výročí pověstných osem, poskytl ovšem autorovi výjimečnou příležitost k ověření a přezkoušení své práce na četných tajných setkáních a přednáškách, jichž se zúčastnili především mladí lidé. Facit z nich je povzbudivé, velmi povzbudivé: vždy a bez výjimky živá a napjatá pozornost, intenzivní touha po poznání a k tomu inteligence, čerstvá, pronikavá a nemilosrdná. Tu a tam ovšem i hořká kapka: častá neznalost věcná a sklon ke zkratkám a stereotypům, jež prostě naruby obracejí ustálená klišé. A nakonec něco, čemu těžko dát jednoznačné hodnotící znaménko, totiž nedůvěra a apriorní odpor ke všemu, co vychází z oficiálních zdrojů; to sice patří ke každému mládí, ale u toho dnešního to je zvlášť vyvinuté.

Všechny tyto okolnosti a poznatky, mezi nimi i mnohé cenné výsledky diskusí a nových bádání, domácích i zahraničních, dodávají autorovi odvahu předstoupit s nově komponovanou a hlouběji propracovanou verzí svého návrhu pojetí českých dějin, jemuž je předurčen dvojí, třebaže nesnadno slučitelný účel: být zároveň hypotézou, předloženou k diskusi v odborné a kulturní obci, a zároveň též výzvou k diskusi a úvahám pro mladou generaci. Jí, a především přátelům z mladých iniciativ, z nichž bohdá vzejdou hlavy nové generace, je také tato úvaha věnována s prosbou, aby se drželi staré zásady *sine ira et studio*, pamatujíce, že znamená zavržení hněvu a zaujatosti, nikoli však studia, jak mu dnes běžně rozumíme – bez značné námahy studijní nelze dějinám skutečně porozumět.

I. POTŘEBA CELISTVÉHO POJETÍ

Z periodicky se vracejících sporů a diskusí o smyslu, pojetí či filozofii českých dějin mívala užitek obvykle spíš politika. Spor Masaryka a Pekaře z r. 1912 (a podobné spory předchozí a potomní) určitě přispěl k vyjasnění českých politických a morálních perspektiv v předvečer osudných rozhodnutí za I. světové války. Ale že by z něho vzešel celistvý ideový plán pro velký projekt nových českých dějin, s nímž tehdy Gollova škola začínala, říci nelze. Svůj vědecký potenciál teorie, projektu a zároveň strážce celistvosti dějinného procesu naplnily tyto diskuse jen zčásti, mnohdy dokonce jen z menší části. Větší účinnost, a to nejen v široké veřejnosti, zachoval si i tehdy strhující koncept Palackého, literárně ztvárněný Jiráskem a vědecky oživený a zmodernizovaný Denisem. Skutečný – a nemalý – přínos Gollovy školy k pojetí českých dějin nutno preparovat z jejich monografií. Že se ho nepodařilo ztvárnit v působivý celek, je vědeckým deficitem především oněch dvou příslušníků této školy, kteří měli v syntetizaci dějin největší aspirace, totiž Pekaře a Nejedlého. Novou velkou filozofii českých dějin, pandán Palackého, nenahradila ani publicistika Pekařova či jeho esej z r. 1929, ani jeho výborná, ale přece jen toliko středoškolská učebnice. Selhání Nejedlého bylo ovšem neskonale větší: z velkých projektů této někdejší mladé naděje Gollovy školy zbyla skoro vždy jen torza, a pokud jde o pojetí dějin, zůstal jen při několika člancích a politických brožurách, z nichž ta poslední, nejznámější a nejpokleslejší, spisek o komunistech jako o dědicích pokrokových tradicí, tvoří dodnes zdůvodnění politických manipulací dějin, které si příliš nezadají s fabulacemi pověstné Hájkovy kroniky, aniž by aspoň byly tak čtivé. Také poslední stařecký pokus o velké české dějiny, který snad měl být splátkou dávného dluhu, Nejedlého vědecké ztroskotání dovršil a je lépe, že upadl v zapomenutí.

Husův návrh marxistické periodizace (Epochy českých dějin) je přece jen poznamenán dobou svého vzniku a dalším náběhům 60. let, především dodnes pozoruhodnému souboru esejů redigovanému F. Grausem (Naše živá i mrtvá minulost), nebylo souzeno naplnění; stejnou lítost vzbuzuje rovněž nedokončené a zmarněné dílo Slavíkovo. A dnešní státní věda, třebaže v ní vzniká řada prací, bez nichž se žádná úvaha o celkovém pojetí českých dějin neobejde, nemá k volným diskusím a velkým koncepcím ani podmínky a patrně ani odvalu, zvláště kdyby měly spět ke kritické syntéze celých dějin až po současnost. Návrhy Patočkovy z r. 1969 a let následujících ukazují, jak se iniciativy tohoto druhu přesouvají na nezávislá fóra, jejichž možnosti jsou ovšem omezené, a to nejen kvůli zákazu povolání, ale hlavně kvůli izolaci, izolaci společenské, izolaci od vědeckých informací a izolaci od zahraniční vědy i domácí historické obce, pokud ovšem jako obec ještě vůbec existuje.

Od největších diskusí o smyslu českých dějin uplynulo už ostatně víc než půlstoletí, které tempo moderního života naplnilo tolika obsahy, že by to v minulosti vydalo na dobu mnohem delší. Navíc je to podle všeho vskutku nová epocha s novými dějinnými konstelacemi, dominantami a problémy, které se

18 před národem staví. Tento poslední dějinný přírůstek, třebaže vědecky takřka nezpracovaný, nelze v úvahách o celku dějin opomenout – vývoj po roce 1918 a 1945 přináší i do historie nová hlediska a otázky, nehledě k tomu, že i historiografie sama za tuto dobu nashromáždila velký faktografický a myšlenkový fundus, který čeká na zobecnění. A od dob, kdy se vášnivě diskutovalo o smyslu dějin a národní charakterologii, změnily se i cesty vědy, jejího hledání a celá její aparatura. To jsou další důvody, jež si vynucují vystoupit z rámce dosavadního kruhu problémů, v němž tradičně dominuje fascinace česko-německými konfrontacemi, jež nové skutečnosti a zkušenosti přece jen relativizují. Dospět k takovému nadhledu je ovšem v každém případě velmi nesnadné a preparace velkých dějinných linií, hlavního tahu českého dějinstva, řečeno na způsob Palackého, je opovážlivost v nevelkém textu takřka nemožná. Navíc se tu nelze omezit jen na selekci historických dominant, třeba by se neřídila mimovědeckými, didaktickými či ideologickými kritérii, jakkoli úplně to asi možné není. I v historii platí zkušenost a strategie moderní vědy, jež právě v odchylkách, výjimkách, hraničních a minoritních jevech spatřuje zvlášť plodný a inspirativní zdroj poznání. To ještě podtrhuje největší problém, který tu vyvstává: jakýkoli celistvý výklad dějin vyžaduje mnohonásobnou, vpravdě drastickou volbu z takřka nekonečného a neustále vzrůstajícího moře historických faktů, volbu, která je nesmírně obtížná a která už sama předpokládá, obsahuje a sugeruje určité pojetí, ať už si to kdo uvědomuje, či nikoliv. Zkušenost Českých dějin, započatých Gollovými žáky, i novějších marxistických pokusů o dějiny kolektivní či týmové, v nichž se ovšem na vyhraněné a osobité pojetí musí rezignovat, se rozplývá a rozměňuje. S problémem, který Němci s výstižnou ironií nazývají Buchbindersynthese, shrnutí dějin, provedené spíš knihařem, není snadné se vyrovnat, a zvláště ne ve státní vědě, jejíž byrokratizace skýtá pramalý prostor k vytváření týmů vnitřně spjatých a spojených společným názorem na dějiny, pokud je něco takového vůbec možné.

Na druhé straně bude však každé autorsky osobité a profilované pojetí vždy nutně jednostranné a neúplné, a to nejen proto, že obrovská látka dějin není pro jednotlivce vůbec dost dobře zvládnutelná. Subjektivní momenty výběru, dané osobou autora, jeho naturelem, znalostmi, odborným zaměřením i jeho hodnotovou škálou občanskou a světonázorovou, se nedají potlačit a potlačovat by se ani neměly – jinak zase dějiny ztrácejí krev, barvu a jejich tázáním se ubírá na provokativnosti a inspiraci, stává se z nich jen pěkná sbírka starožitností, nikoli jeden z živých pramenů soudobého myšlení. Mají-li takové pokusy vůbec oprávnění – a mezi historiky není málo těch, kteří o nich, a ne neodůvodněně, pochybují –, je jediným možným korektivem pluralita vědeckých názorů, kterou ostatně nikdy nelze vymýtiti; i čtenář – a kulturní veřejnost vůbec – by měl mít možnost vlastního srovnání a výběru.

To platí samozřejmě i pro tuto úvahu, třebaže si nečiní nárok na vysoký titul filozofie dějin a spokojí se s pojmem pojetí, vhodně oživeným Mezníkem; i v tomto omezeném rámci chce jít ovšem dál (nebo jinam), než kam směřuje odborná periodizace dějin. Blíží se spíš k tomu, co německý historik Nolte nazval vědou o celkových souvislostech dějin (Zusammenhangwissenschaft) a co

považuje za potřebnou protiváhu ke vědě odborné (Fachwissenschaft), která má nezadržitelnou tendenci ke stále užší specializaci.

Celistvá a syntetizující dějinná konstrukce má ovšem jinou akribii než monografie a bude také nutně jen nahrubo tesaná a nevyhnutelně schematizující, nebude moci sledovat každý zákrut historického procesu, specialisté se v ní budou vždy cítit ukřádceni a s jejich nároky na exaktnost poznání se nikdy nesrovná; na závalu to bude, vznikne-li nepřekonatelný rozpor s podstatnými výsledky jejich bádání. Myšlenková klenba, jež by měla spojit, zobecnit a ztvárnit víc než tisícileté převratné, složité a různorodé dějiny, nemůže být ovšem ideálně čistá, jednoduchá a úhledně symetrická. Bude-li vycházet z moderních metod s jejich subtilní analýzou historické polykauzality a nebude-li chtít vytěžit jen dějinně podepřený politický program, nemůže z rozsáhlého a i pro odborníka stěžejí přehlednatelného celku vydestilovat toliko jedinou stručnou a snadno srozumitelnou formuli na způsob myšlenky humanitní nebo národní, která v podstatě jakoby beze změny protne celé dějiny – historie je změna a proměny daností, v nichž národ musel v různých dobách existovat, proměny jeho samého a jeho vedoucích elit a v neposlední řadě i proměny historického poznání; to všechno se odráží i na změnách rázu českých dějin a na směru či směrech jejich toku.

Ani tak nelze očekávat, že by celistvé pojetí, vždy do značné míry hypotetické, vystačilo jen s jedním pohledem: jiná hlediska nutně povedou k jiným „červeným nitím“. Dějiny jsou tak mnohostranné, že zcela jednotné chápání není prostě možné, tím méně se pak dá nadiktovat. Národ na dějiny bude vždycky v plurálu, bude vždy jakousi polyfonií a úplná jednota není patrně ani žádoucí – ta je spíš projevem duchovní chudoby. Více než kterékoli jiné historické téma vyžaduje tento záměr demokratické klima a prostor pro názorovou mnohost a pestrost, která je projevem duchovního bohatství. Vskutku velké historické otázky se neřeší jen v tichu vědeckých pracoven, ale také v hluku diskusí a sporů. Tak se také i v dějinách vytváří každý skutečný konsenzus, nikoli utilitárním tlakem moci, nýbrž přirozeným demokratickým výběrem, soutěží vědeckých výkonů, silou argumentů v diskusích a nakonec tím, co by se nejspíš dalo nazvat národní volbou. V poslední instanci není historie a její pojetí jen odbornou a cechovní záležitostí historiků, ale v nejlepší slova smyslu věcí veřejnou, přičemž navíc platí, že o pravdě minulosti nakonec rozhoduje budoucnost.

II. POJMY

Bližší vyjasnění vyžadují i pojmy, především základní z nich, totiž české dějiny. Jsou to dějiny Čech, resp. českého státu, anebo dějiny Čechů, „národu českého v Čechách a na Moravě“, řečeno s Palackým? Třebáže Češi a jejich země patří k historicky nejstabilnějším celkům Evropy, obojí se historicky mění: i teritorium a stát, i národ sám, a to nejen ve známé sociální evoluci od užšího kruhu knížecí družiny a kněžstva k rozvinutému stavovství a nakonec k novodobé společnosti masové. Ani protiklad etnického a teritoriálního, reflektovaný vesměs až v novější době a spíš zvenčí (böhmisch – tschechisch, bohème – tchéque), není absolutní. Byla celá dlouhá období, kdy se etnické a teritoriální,

20 resp. politické pojetí národa prolínalo, a v dějinách se jen zřídka dá úplně oddělit: dějiny Čechů nelze pochopit bez dějin Čech a Moravy, České koruny nebo Československa et vice versa.

Historie má povětšinou jen omezené možnosti k tvorbě vlastní terminologie. Je odkázána na přejímání a užívání dobového pojmosloví, jehož nevýhody a nedostatky napравuje tím, že je nově a po svém definuje. Tak je to i zde s pojmem, který má označit onen proměnlivý subjekt dějin, po jejichž pojetí se pátrá. Volba tohoto klíčového slova není nikterak snadná. Dějinné reality ani autorskému záměru zcela nevyhovuje ani pojem státní, který vlastně čeština ani nemá (Česko je novotvar, navíc s pejorativním nádechem původu z nacionalistického německého Tschechei), ani pojem národní, který je příliš úzký a jehož význam kolísá a zavádí: Češi byli v každém dějinném období vlastně něčím jiným a zachytit tyto změny jednou provždy a jedním termínem nelze, zvláště ne v češtině. Ta totiž nemá zmíněnou pojmovou dvojici Böhmen a Tschechen ani adekvátní ekvivalent asi nejmýstižnějšího latinského Bohemi. Termín češství byl zde tedy zvolen z nouze a má nevýhodu ve vžitém etnickém, ba nacionálním příděchu. Proti druhým možnostem je zdá se však nejvíc schopen historiografického přeznačení, jež by mu dalo neutrálnější ráz a tím více „prostoru“, aby se pod něj daly subsumovat nejrůznější situace a konstelace, jaké se v minulosti vyskytují. I tak, jak je tu chápán a užíván, má však za svůj hlavní znak proměnnost, která vyžaduje, aby byl v každé periodě svého vývoje zvláště a určitěji definován – to bude předmětem druhé části tohoto textu.

Ale už napřed musí být zdůrazněny aspoň dva atributy – regionální artikulace a etnická promíšenost. První z nich, regionální profil češství, pramení především z tisícileté existence zemí, jež byly víc než pouhými kraji či provinciemi v rámci národního, resp. státního celku. Třebaže v našem případě nešla tato diferenciace tak daleko jako třeba u Němců s jejich kmeny a dílčími státy, je přesto velmi výrazná, nebo aspoň v minulosti výrazná byla a vytvořila svébytné a nepominutelné hodnoty. Každá z obou českých zemí měla v historii své státoprávní a národní charakteristiky a češství bylo dlouho i v tomto ohledu otevřené a tvárné. Pro dnešek je ovšem typická silná integrace, která nemá pro tyto momenty dostatečný smysl, je – často bezděčně – „bohemocentrická“ a moravská specifika jen nesnadno nalézají pochopení. Jejich působnost, především kulturní, ale nejen kulturní, nemizí však ani dnes, kdy byly země ze státní organizace až příliš důsledně a necitlivě vymazány! Tím spíš je to na závalu v dějinách: historické češství nepochází jen z Čech – jeho nepominutelným konstitutivním zdrojem je i Morava (a Slezsko), jež musí nalézt adekvátní odraz i v podání a pojetí dějin, k jejichž nejdůležitějším funkcím patří i záchovná péče o každou fasetu češství.

Ještě složitější je to s etnickou promíšeností. S výjimkou oněch prvních dob, kdy se Čechy teprve stávaly státem a Češi Čechy, nebyly české země, resp. český stát nikdy toliko české. Tu nejde jen o státní, event. církevní svazky s říší franckou nebo římskou, s habsburskou monarchií apod. Po většinu své historické existence žili Češi promiskue, spolu s Němci a Židy, později rovněž se Slováky a menšinami. V době rozkvětu české říše, kdy k ní patřily tzv. vedlejší země Slezsko a Lužice, tvořili Němci dokonce téměř polovinu obyvatelstva